

XI–XII ASR TURKIY MANBALARI LEKSIKASINING SEMANTIK MAYDONI VA UNING LINGVOMADANIY TALQINI

СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ЛЕКСИКИ ТЮРКСКИХ ИСТОЧНИКОВ XI– XII ВВ. И ЕГО ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

THE SEMANTIC FIELD OF THE LEXICON OF 11TH–12TH-CENTURY TURKIC SOURCES AND ITS LINGUOCULTURAL INTERPRETATION

Abdujabbarova Feruza Abdunazarovna

Oriental Univeriseti filologiya fanlari nomzodi, dotsent

feruzaabdujabbarova@yandex.com

Annotatsiya: Maqolada XI–XII asr turkiy yozma manbalarining — “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘otit turk” va “Hibatul-haqoyiq” asarlarining leksik tizimi lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda bu asarlar tili xalqning ma’naviy dunyosi, axloqiy qadriyatlari, diniy-falsafiy qarashlari va ijtimoiy ongining ifodasi sifatida baholanadi. Maqolada uch asosiy lingvomadaniy qatlam — madaniy-maishiy, ma’naviy-axloqiy va diniy-falsafiy qatlamlar ajratib ko‘rsatilgan. Tahlil natijasida “bilim”, “adolat”, “adab”, “el-yurt”, “haq”, “sabr” kabi konseptlar turkiy xalqlarning madaniy identitetini shakllantiruvchi asosiy lingvomadaniy markazlar ekanligi aniqlangan. Shuningdek, maqolada o‘zbek tilining ushbu tarixiy leksika bilan semantik uzviyligi ko‘rsatilib, turkiy madaniyatdagi til va tafakkur barqarorligi ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniyat, XI–XII asr manbalari, turkiy leksika, konsept, madaniy qatlam, semantik uzviylik.

Аннотация: В статье рассматривается лексическая система тюркских письменных памятников XI–XII веков — «Кутадгу билиг», «Дивану лугат ит-турк» и «Хибатул-хакаик» — с точки зрения лингвокультурологии. В статье анализирует лексику этих произведений как отражение духовного мира народа, его моральных ценностей, религиозно-философских взглядов и общественного сознания. В работе выделены три основных лингвокультурных слоя: культурно-бытовой, нравственно-этический и религиозно-философский. Исследование показывает, что концепты «знание», «справедливость», «нравственность», «народ», «терпение» служат важнейшими элементами культурной идентичности тюркских народов. Подчеркивается семантическая преемственность между древнетюркской лексикой и современным узбекским языком, что свидетельствует о стабильности культурно-языковых традиций.

Ключевые слова: лингвокультура, тюркская лексика, XI–XII века, культурная преемственность, концепт, этнолингвистика.

Abstract: The article explores the lexical system of 11th–12th century Turkic written sources — *Kutadgu Bilig*, *Divanu Lugat it-Turk*, and *Hibatul-Haq‘iq* — from a linguocultural perspective. The study interprets the vocabulary of these works as a reflection of the Turkic people’s spiritual world, moral values, religious-philosophical

worldview, and collective consciousness. Three main linguocultural layers are identified: cultural-domestic, moral-ethical, and religious-philosophical. The research highlights key concepts such as *knowledge*, *justice*, *virtue*, *nation*, and *patience* as central to the Turkic cultural identity. Furthermore, the paper demonstrates the semantic continuity between medieval Turkic and modern Uzbek lexicon, emphasizing the cultural and linguistic stability across centuries.

Keywords: linguoculture, Turkic lexicon, XI–XII century sources, concept, cultural continuity, semantic heritage.

XI–XII asr turkiy manbalarining leksik tizimi xalqning ma'naviy dunyosini, ijtimoiy qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy manba hisoblanadi [Mahmud Koshg'ariy, 1960; Yusuf Xos Hojib, 1971; Ahmad Yugnakiy, 1974]. Har bir so'z o'sha davr jamiyatining madaniy modeli, axloqiy qadriyati va dunyo haqidagi tasavvurini ifodalagan [Jo'rayev, 2015].

Til birliklarini lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish jarayonida so'zlar madaniy kod sifatida qaraladi, ya'ni ular faqat ma'no emas, balki ma'naviy tajriba va jamoaviy ong mahsulini tashuvchi sanaladi [Mamatov, 2019; Ergashev, 2018]. Shu nuqtai nazardan, "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk", "Hibatul-haqoyiq" singari asarlar leksikasi xalqning tarixiy xotirasini o'zida mujassam etgan madaniy-lingvistik manba sifatida baholanishi o'rinli sanaladi [Abdullayeva, 2022].

Turkiy xalqlar tafakkurida "adolat", "el-yurt", "vatan", "odamiylik", "ilm", "aql", "fahm-farosat", "andisha", "sabr" kabi tushunchalar universal qadriyatlar bo'lish bilan birga, o'ziga xos milliy mazmun kasb etgan [Qodirova, 2021; Ceylan, 2012]. Bularning har biri o'sha davr ijtimoiy hayotini, siyosiy tartibini va axloqiy tamoyillarini belgilab bergan [Bartold, 1963; Tekin, 2000].

Demak, turkiy yozma yodgorliklar nafaqat tarixiy, balki madaniy-hissiy meros sifatida ham xalqning dunyoqarashini, qadriyatlar i va ma'naviy an'analari ilmiy asosda anglash imkonini beradi [Brown & Ogilvie, 2009]. Shu sababli, ushbu davr manbalari leksikasini lingvomadaniy tahlil qilish bugungi o'zbek tilining semantik ildizlarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega [Abdurahmonova, 2020; Mamatov, 2019].

Turkiy yozma manbalar tili uch asosiy lingvomadaniy qatlamni o'zida mujassam etgan[Ergashev, 2018; Mamatov, 2019]:

1. Madaniy-maishiy qatlam — xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, an'anaviy kasb va hunarlari bilan bog'liq leksika [Koshg'ariy, 1960; Yusuf Xos Hojib, 1971].:

"Uy", "yurt", "ovul", "toy", "bozor", "qorovul", "bazar", "bo'riq" kabi so'zlar o'sha davr ijtimoiy muhitini yoritgan [Ceylan, 2012; Klyashtorny & Sultanov, 2004].

2. Ma'naviy-axloqiy qatlam — "adab", "halol", "haq", "sabr", "to'g'rilik", "sadoqat", "or" kabi birliklar orqali xalqning axloqiy mezonlari ifodalangan [Jo'rayev, 2015; Abdullayeva, 2022].

Bu qatlam insoniy kamolot, ruhiy poklik va ijtimoiy adolat g'oyalarini tilda mustahkamlagan[Qodirova, 2021].

3. Diniy-falsafiy qatlam — “taqvo”, “hikmat”, “zohid”, “haqiqat”, “nafs”, “ruh”, “sabr”, “ishq” kabi soʻzlar bilan belgilanadi [Ahmad Yugnakiy, 1974; Tekin, 2000].

Ular islomiy tasavvuf tafakkurining lingvistik ifodasi sifatida xalq ongiga chuqur singgan [Bartold, 1963; Abdullayeva, 2022].

Bu uch qatlam oʻzaro integratsiyada boʻlib, tildagi leksik birliklar madaniy uzviylikni yaratgan [Mamatov, 2019]. Natijada turkiy tilda shakllangan koʻplab soʻzlar oʻzbek adabiy tilida semantik va konseptual jihatdan davom etgan [Abdurahmonova, 2020].

“Qutadgʻu biligʻ”, “Devonu lugʻotit turk” va “Hibatul-haqoyiq” leksikasining madaniy umumiyliklarini tahlil qilish, ularning oʻzbek tiliga taʼsir doirasini tekshirish orqali ushbu asarlar oʻz davrining eng yirik madaniy-lisoniy yodgorliklari sifatida xalqning maʼnaviy ideallarini til orqali ifodalaganligi oʻrganildi.

Ularning leksikasini lingvomadaniy jihatdan quyidagicha tavsiflash mumkin:

1. “Qutadgʻu biligʻ”dagi madaniy konseptlar

Asarda “bilim”, “adl”, “tenglik”, “el”, “yurt”, “boshliq”, “xalq”, “farosat” kabi soʻzlar davlat boshqaruvi madaniyati va insoniy fazilatlar konseptini aks ettiradi.

Masalan, “adolat” konsepti faqat siyosiy tamoyil emas, balki jamiyat barqarorligini taʼminlovchi maʼnaviy kuch sifatida talqin qilinadi.

2. “Devonu lugʻotit turk”dagi madaniy qatamlar

Mahmud Koshgʻariy nafaqat lugʻat tuzgan, balki xalqning urf-odati, qadriyatlarini, diniy tasavvurlarini tilda qayd etgan.

“Yurt”, “el”, “boʻri”, “qon”, “toy”, “qul”, “ota”, “ona” kabi birliklar turkiy xalqning ijtimoiy tuzilmasi va axloqiy tasavvurini yoritadi.

3. “Hibatul-haqoyiq”dagi maʼnaviy leksika

Ahmad Yugnakiy asarida “hikmat”, “taqvo”, “nafs”, “or”, “halol”, “sadoqat” kabi soʻzlar tasavvufiy-axloqiy konseptlarning markazida turadi.

Bu soʻzlar orqali insoniy kamolot, ruhiy poklanish va maʼnaviy erkinlik gʻoyalari ifodalangan.

Shunday qilib, uchala manba tilida madaniy birlik, maʼnaviy izchillik va til orqali uzatilayotgan qadriyatlar tizimi mavjud.

Oʻzbek tili XI–XII asr turkiy manbalarining toʻgʻridan-toʻgʻri davomchisi sifatida shakllangan. Shu bois oʻsha davr leksikasi zamonaviy oʻzbek tilida ham iz qoldirgan.

Koʻrinib turibdiki, tarixiy manbalarda ishlatilgan koʻplab birliklar zamonaviy oʻzbek tili lugʻatida ham faol qoʻllaniladi. Ayrim soʻzlarning semantik maydoni toraygan yoki mazmuni falsafiydan maishiyga siljigan.

Masalan, “adab” soʻzi ilgari “madaniyat”, “axloqiy goʻzallik”ni bildirgan boʻlsa, bugungi oʻzbek tilida u “odob” shaklida “xulq, muomala” maʼnosiga koʻproq urgʻu beradi.

Shunga qaramay, bunday leksik uzluksizlik turkiy til madaniyatining barqarorligini koʻrsatadi.

XI–XII asr turkiy leksikasining lingvomadaniy meros sifatida qadri juda yuksak, chunki turkiy yozma manbalar faqat tarixiy yodgorlik emas, balki madaniy identitetni

shakllantiruvchi lingvistik asosdir. Bu asarlar tili orqali xalq o'z axloqiy idealini, ijtimoiy qadriyatlarini va milliy ruhini avloddan-avlodga yetkazgan.

XI–XII asr turkiy leksikasining o'zbek tilidagi semantik davomiyligi
(1- jadval)

Tarixiy birlik	Zamonaviy shakl	Ma'no davomiyligi
bilim	bilim	to'liq saqlangan
adab	odob, madaniyat	semantik jihatdan kengaygan
el	xalq	semantik torayish yuz bergan
yurt	vatan	barqaror semantika
haq	haqiqat, adolat	konseptual davomiylik
sabr	sabr	barqaror madaniy semantika
taqvo	taqvo	ma'no barqarorligi

Ularning leksikasida: xalqning dunyoqarashi, axloqiy me'yorlar, diniy-falsafiy qadriyatlari, estetik didi va ijtimoiy ong darajasi aks etgan.

Bu jihatdan turkiy leksika — bu xalqning jamoaviy ong xotirasidir.

Tilshunoslikda bunday so'zlar “madaniy belgilar” deb yuritiladi, chunki ular millatning tarixiy-madaniy o'zligini belgilovchi ramz sifatida yashab kelmoqda.

XI–XII asr turkiy yozma yodgorliklari — “Devonu lug'otit turk”, “Qutadg'u bilig”, “Hibatul-haqoyiq” kabi asarlar turkiy xalqlarning ma'naviy, madaniy va ijtimoiy hayotini yorituvchi bebaho manbalardir. Ularning leksik tarkibini lingvomadaniy nuqtai nazardan o'rganish til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, xalq tafakkurining tarixiy-madaniy ildizlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu manbalar leksikasi o'zida xalq ruhiyatining, ma'naviy qadriyatlarining va dunyoqarashining til shaklidagi ifodasini mujassam etgan.

XI–XII asr turkiy manbalari leksikasi xalq madaniyatining tildagi ko'rinishidir. Har bir leksik birlik o'z zamonining madaniy semasini, xalqning hayot tarzi, dunyoqarashi va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu boisdan bu davr leksikasini tahlil qilish orqali turkiy xalqlarning mental-madaniy portretini tiklash mumkin.

O'rganilgan manbalar leksikasida uch asosiy madaniy qatlam aniqlandi:

etnografik-maishiy qatlam – xalqning kundalik hayoti, turmush tarzi va moddiy madaniyatini aks ettiradi (“yurt”, “toy”, “bozor”, “qo'rg'on” va b.).

axloqiy-ma'naviy qatlam – axloq, odob, sadoqat, sabr, halollik kabi qadriyatlarni ifoda etuvchi birliklardan iborat (“adab”, “haq”, “sadoqat”, “to'g'rilik” va b.).

diniy-falsafiy qatlam – tasavvuf va islom falsafasi bilan bog'liq konseptlarni o'zida mujassam etadi (“nafs”, “ruh”, “hikmat”, “haqiqat”, “nur” va b.).

Asosiy lingvomadaniy konseptlar sifatida “bilim”, “adolat”, “adab”, “el-yurt” kabi konseptlar eng faol lingvomadaniy markazlar sifatida aniqlandi. Bu konseptlar xalqning axloqiy, siyosiy va ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi madaniy semantik tizimni tashkil etgan.

Turkiy manbalar orasidagi o‘zaro lingvomadaniy bog‘liqlik mavjud bo‘lib, ulardan, “Devonu lug‘otit turk” asari xalq tilining etnolingvistik asoslarini belgilagan bo‘lsa, “Qutadg‘u bilig” esa bu asosni siyosiy-axloqiy falsafa darajasiga ko‘targan. “Hibatul-haqoyiq”da tasavvufiy yo‘nalish ustivor bo‘lib, unda til orqali ruhiy-ma’naviy kamolot konsepsiyasini shakllangan. Shu tariqa, bu uch asar turkiy madaniyatning lingvokulturologik zanjirini tashkil etadi.

Zamonaviy o‘zbek tili leksikasida bu davr manbalaridagi ko‘plab birliklar semantik barqarorlikni saqlagan. “Bilim”, “adolat”, “haq”, “yurt”, “el” kabi birliklar bugungi kunda ham o‘z madaniy semantikasini yo‘qotmagan, bu esa til taraqqiyotida madaniy uzluksizlik mavjudligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘otit turk*. — Toshkent: Fan nashriyoti, 1960.
2. Yusuf Xos Hojib. *Qutadg‘u bilig*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1971.
3. Ahmad Yugnakiy. *Hibatul-haqoyiq*. — Toshkent: Yozuvchi, 1974.
4. Jo‘rayev, N. (2015). “Qutadg‘u bilig” asarida axloqiy tushunchalarning lingvomadaniy tahlili. *O‘zbek tili va adabiyoti jurnali*, №6, 45–52.
5. Ergashev, A. (2018). *Turkiy tillar leksikasining tarixiy taraqqiyoti va lingvomadaniy tahlili*. — Toshkent: Fan va texnologiya.
6. Mamatov, B. (2019). *Til va madaniyat: lingvokulturologik yondashuv asoslari*. — Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti.
7. Abdurahmonova, M. (2020). *O‘zbek tilida qadimiy turkiy qatlamning semantik davomiyligi*. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo.
8. To‘xtayev, T. (2017). *Turkiy yozma yodgorliklar leksikasi va xalq madaniyati*. — Samarqand: SamDU nashriyoti.
9. Qodirova, D. (2021). “Turkiy tillar tarixida ‘adolat’ konseptining shakllanishi va o‘zbek tilidagi izchilligi”. *TDPU ilmiy to‘plami*, №3, 112–120.